

WITOLD CHMIELEWSKI
Akademia Ignatianum
w Krakowie

DOI: 10.17460/2017.1_2.07

POLSKA MYŚL I PRAKTYKA PEDAGOGICZNA NA UCHODŹSTWIE W CZASIE DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ (1939–1945). ZARYS PROBLEMATYKI

W okresie drugiej wojny światowej na obszarach pozostających pod bezpośrednim oddziaływaniem rządu RP w Londynie znalazło się ponad dwa i pół tysiący nauczycieli oraz około 18 tysięcy dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. Pojawiło się też wielu przedstawicieli świata nauki, oświaty i kultury. Część z nich opuściła Polskę w obawie przed okupantami niemieckim i sowieckim jesienią 1939 roku i przekraczając południową granicę kraju, przybyła po dłuższej podróży do Francji, a następnie do Wielkiej Brytanii czy też przez Cypr na Bliski Wschód. Najwięcej jednak uchodźców, w tym wielu nauczycieli dzieci i młodzieży, wywodziło się spośród obywateli polskich deportowanych w głąb Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, a po podpisaniu układu Sikorski – Majski 30 maja 1941 roku ewakuowanych do Iranu, następnie na Bliski Wschód, do Indii, Afryki Środkowo-Wschodniej i Południowej i później do Meksyku oraz Nowej Zelandii. Wszędzie tam tworzono polskie osiedla, w których organizowano przedszkola, szkoły powszechne, średnie ogólnokształcące, zawodowe i dokształcające. W Wielkiej Brytanii, na Bliskim Wschodzie i w Afryce redagowano pisma nauczycielskie, młodzieżowe, prowadzono pracę w zakresie odtwarzania programów nauczania i podręczników.

Podstawowym i pierwszym celem polskiej edukacji na obczyźnie w czasie drugiej wojny światowej było stałe troszczenie się o to, aby ustrzec najmłodsze pokolenie Polaków przed wynarodowieniem, o wychowanie go w duchu przywiązania do polskości poprzez kontynuowanie i rozwijanie nauki języka polskiego i zaznajamianie z polską kulturą, dziedzictwem narodowym, tradycją (pieśni ludowe, tańce). Ważną kwestią było zachowanie i utrzymanie wiary ojców. Religia dawała nie tylko możliwość nabycia określonych norm moralnych i postaw, ale stanowiła ważny czynnik integracyjny w osiedlach, szkołach i nieodłącznie była

związana z wychowaniem patriotycznym (początki wychowania ojczystego pojawiły się w Szkocji już w 1941 roku).

Drugim istotnym celem edukacyjnym było zapewnienie młodemu pokoleniu Polaków możliwości kształcenia się na poziomie szkoły powszechnej, średniej, zawodowej w oparciu o system szkolny wynikający z ustawy z 11 marca 1932 roku i o przedwojenne programy nauczania oraz podręczniki szkolne. W ten sposób starano się przygotować dzieci i młodzież do rychłego, jak sądzono wówczas, powrotu do wolnej ojczyzny i zapewnienia jej tak potrzebnych, odpowiednio wykształconych kadr. Cel ten realizowano konsekwentnie do końca 1944 roku, a nawet nadano mu szczególne znaczenie w związku z bliską, jak przewidywano, pełną niepodległością kraju. Świadczą o tym określone inicjatywy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i innych ministerstw rządu na obczyźnie, zmierzające do przygotowania kadr dla polskiej gospodarki.

Jednocześnie pod koniec 1944 roku nabrał znaczenia też i kolejny, trzeci cel polskiej edukacji na obczyźnie. Stanowił on konsekwencję ustaleń konferencji jałtańskiej z 4–11 lutego 1945 roku, na podstawie których Związkowi Sowieckiemu przyznano polskie Kresy Wschodnie i oddano pod jego wpływy cały kraj. Wtedy gwałtownie przystąpiono do określenia nowych priorytetów edukacyjnych dostosowanych do aktualnych potrzeb. Władze na obczyźnie postanowiły pomóc młodemu pokoleniu uchodźców – w tym żołnierzom opuszczającym wojsko, którzy w zdecydowanej większości nie chcieli wracać do Polski – w nauce języka angielskiego i zdobyciu zawodu pozwalającego pracować i żyć na emigracji. Kwestia ta stała się jeszcze bardziej oczywista, gdy 5 lipca tegoż roku USA i Wielka Brytania cofnęły uznanie rządowi polskiemu. Polskie szkoły zmieniały szybko swój program nauczania, kładąc nacisk na przygotowanie zawodowe swoich uczniów.

Realizacji tych zasadniczych celów edukacyjnych służyły formułowane na uchodźstwie koncepcje i postulaty rozwoju polskiej edukacji na obczyźnie. Rada Ministrów RP w Londynie utworzyła 29 lipca 1940 roku jednostkę organizacyjną rządu mającą za zadanie kierowanie polskim szkolnictwem na obczyźnie. Od imienia i nazwiska jej kierownika przybrała ona nazwę Urzędu Ministra Gen. Broni Józefa Hallera (często nazywanego nieprawidłowo Urzędem Wychowania Narodowego). W dniu 1 maja 1941 roku instytucja ta została przekształcona w Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych, a 14 lipca 1943 roku utworzono (na wzór przedwojenny) Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Funkcję ministra sprawował ks. prałat dr Zygmunt Kaczyński, a od 29 listopada 1944 roku kierował nim prof. Władysław Folkierski¹.

---

¹ W. Chmielewski, *Działalność oświatowa Urzędu Ministra Gen. Broni Józefa Hallera (sierpień 1940–kwiecień 1941)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2013, nr 3–4, s. 56–58; tenże, *Przygotowanie kadr oświatowych na uchodźstwie w latach 1941–1948* „Monografie z Dziejów Oświaty” 2013, t. XLIII, s. 23–24.

Pierwsze zorganizowane inicjatywy zmierzające do sformułowania konkretnych postulatów w zakresie w edukacji polskich dzieci i młodzieży na obczyźnie, a w szczególności poszerzenia wiedzy pedagogicznej polskich nauczycieli na Wyspach Brytyjskich pojawiły się w kręgu osób skupionych wokół Urzędu Ministra Gen. Broni Józefa Hallera. Należeli do nich prof. Zygmunt Kukulski z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, doc. Marian Jedlicki z Uniwersytetu Jagiellońskiego, później Poznańskiego, dr Jan Konopnicki i mgr Antoni Wójcicki. Uznano wówczas, że należy podjąć współpracę z nauczycielami przebywającymi w polskich jednostkach wojskowych rozmieszczonych na terenie Szkocji. Zamierzano bowiem zachęcić przynajmniej część spośród nich do zapoznania się z brytyjskim dorobkiem teoretycznym, a zwłaszcza praktycznym w dziedzinie oświaty. Sądzono, że w ten sposób podwyższone kwalifikacje nauczycieli zostaną spożytkowane w Polsce. Celem realizacji tej myśli 6 marca 1941 r. w Perth zorganizowano Walny Zjazd Nauczycielstwa Polskiego w Wielkiej Brytanii z udziałem 200 nauczycieli szkół powszechnych i średnich ogólnokształcących, na którym powołano Zrzeszenie Nauczycieli Polaków przebywających na terenie Wielkiej Brytanii, przekształcone później w Zrzeszenie Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii². W trakcie Zjazdu zostały wygłoszone trzy podstawowe referaty: Marian Jedlicki – *Stan szkolnictwa polskiego na emigracji*; Antoni Wójcicki – *Sprawozdanie ze Zjazdu w Oxfordzie*, Zygmunt Kukulski – *W jaki sposób nauczyciele polscy mogą i powinni korzystać ze szkół brytyjskich*³. Wszystkie trzy wystąpienia dotyczyły formułowania kierunków pracy pedagogicznej polskiego środowiska nauczycielskiego na obczyźnie.

Referat Wójcickiego nawiązywał do ważnej konferencji pedagogicznej mającej miejsce w Oksfordzie w styczniu 1941 roku, z udziałem uczonych z państw sprzymierzonych, przebywających na Wyspach⁴. Przedstawiciel Polski wygłosił referat na temat niszczenia polskiego szkolnictwa przez okupantów. Na konferencji powołano Wydział Wykonawczy, który miał za zadanie rozwijanie podjętej współpracy. Polskę reprezentował w nim Marian Jedlicki. Delegacja polska nawiązała współpracę z przedstawicielami innych państw, która była w przyszłości kontynuowana⁵.

Z kolei Zygmunt Kukulski, w oparciu o rezultaty badań przedwojennych i prowadzonych w czasie wojny, scharakteryzował ustrój szkolny Wielkiej Bryta-

---

² T. Radzik, *Historia Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskiego za Granicą 1941–1991*, Londyn, Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego za Granicą, 1999, s. 7; W. Chmielewski, *Statuty Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii*, w: *Myśl i praktyka pedagogiczna*, red. W. Chmielewski, W. Starzyńska, Piotrków Trybunalski, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, 2008, s. 45–46, 52.

³ W. Chmielewski, *Statuty...*, s. 45–46, 52.

⁴ J. Chwastyk-Kowalczyk, *Obraz edukacji Polaków na obczyźnie na łamach czasopism emigracyjnych*, Kielce, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014, s. 26.

⁵ W. Chmielewski, *Przygotowanie kadr...*, s. 33. Gen. Józef Haller wspomina, że między innymi nawiązał współpracę na płaszczyźnie kulturalno-oświatowej z prezesem Board of Education Butlerem i przedstawicielami Czechosłowacji, Jugosławii, Belgii, Holandii, Luksemburga i Francji, por. J. Haller, *Pamiętniki z wyborem dokumentów i zdjęć*, Łomianki, Wydawnictwo LTW, 2015, s. 376.

nii z myślą o wykorzystaniu wielu jego aspektów w przygotowaniu projektowanej reformy oświaty w Polsce. Stwierdził, że nauczyciele polscy powinni podczas pobytu na Wyspach spożytkować czas na poznanie miejscowych tradycji kulturalno-oświatowych i wprawdzie odmiennego od polskiego, ale bardzo dobrego brytyjskiego systemu szkolnego. Zakładał, że szereg jego rozwiązań będzie można zastosować na gruncie polskim. Kukulski zalecał nauczycielom poznanie bogatego dorobku brytyjskiej myśli pedagogicznej⁶.

W opracowanym po Walnym Zejeździe statucie Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii zapisano, że podstawowymi celami pedagogicznymi organizacji nauczycielskiej na obczyźnie jest wymiana spostrzeżeń i myśli między jej członkami w kwestiach edukacji i samokształcenie oraz studia nad szkolnictwem brytyjskim, a także współpraca z nauczycielami z państw sprzymierzonych. Postanowiono również wydawać własne czasopismo.

W kolejnym statucie z dnia 5 grudnia 1942 roku stwierdzono, że celem Zrzeszenia na płaszczyźnie działalności pedagogicznej na terenie całego imperium brytyjskiego jest ponadto:

b) *prowadzenie badań naukowych nad szkolnictwem Państw Sprzymierzonych,*

c) *opracowywanie i wydawanie publikacji na temat szkolnictwa polskiego i jego potrzeb*⁷.

Warto tu nadmienić, że jednym ze zrealizowanych postulatów omawianego zjazdu było wydanie pod koniec 1941 roku pisma pt. „Przegląd Pedagogiczny” (niestety tylko jedyne numeru – redaktor dr Mieczysław Pawłowski), zawierającego między innymi propozycję pracy nad reformą systemu szkolnego w okresie powojennym w Polsce w oparciu o wzory i doświadczenia brytyjskie⁸. Wobec trudności w wydawaniu pisma o charakterze pedagogicznym w połowie 1942 roku postanowiono bezpłatnie udostępnić wszystkim członkom Zrzeszenia czasopismo polskiej YMCA w Wielkiej Brytanii pt. „Poradnik dla pracowników świetlic żołnierskich”. Wyrażono zamiar, który w pełni udało się zrealizować w 1943 roku, wydawania jako dodatku do tego pisma „Wiadomości Nauczycielskich” (redaktor naczelny Jan Hulewicz)⁹. Zwrócono się z apelem do nauczycieli o zamieszczanie na jego łamach swoich przemyśleń o charakterze pedagogicznym i materiałów związanych z praktyką edukacyjną. Wystosowany apel oraz system zachęt finansowych w postaci stypendiów i określonych udogodnień stworzonych

---

⁶ T. Radzik, *Historia...*, s. 8.

⁷ Cyt. za: W. Chmielewski, *Statuty...*, s. 53.

⁸ T. Radzik, *Historia...*, s. 16–17.

⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), zespół: Polska Zjednoczona Partia Robotnicza; *Polskie ugrupowania społeczno-polityczne w latach 1939–1945 na terenie Wielkiej Brytanii*, sygn. 225/ t. 25, *Pismo Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii z 5 czerwca 1942 r. do członków związku w sprawach organizacyjnych*, k. 4 a.

przez polskie władze oświatowe na uchodźstwie spowodowały¹⁰, że w periodyku znalazły się liczne artykuły poruszające te zagadnienia – pisali tam m.in. Jan Konopnicki, Romuald Niewiakowski i Franciszek Bartkowiak¹¹. W „Wiadomościach Nauczycielskich” pojawiły się też publikacje nawiązujące do doświadczeń brytyjskich w pracy edukacyjnej. Do ważniejszych z nich należą:

Adamus Artur, *Doświadczalna szkoła poprawcza (Notatki z odwiedzin)*, 1945, nr 5–6, s. 75–77.

Bartkowiak Franciszek, *Konferencja w sprawie nauczania korespondencyjnego w Glasgowie*, 1945, nr 1–2, s. 26.

Bartkowiak Franciszek, *Ustawa z roku 1944 na tle angielskiej tradycji szkolnej*, 1946, nr 10–12, s. 7–9.

Bartkowiak Franciszek, *Władze szkolne i nauczycielstwo Wielkiej Brytanii*, 1946, nr 1–3, s. 22–26.

Bartkowiak Franciszek, *Znaczenie i doniosłość kształcenia korespondencyjnego w Polsce powojennej*, 1944, nr 3–4, s. 24–26.

Bartkowiak Franciszek, *Życie i dzieło Dawida Stow. Historia kształcenia nauczycieli w Szkocji*, 1944, nr 11–12, s. 114–115.

Bartkowiak Franciszek, Marian Jędral, *Nauczanie korespondencyjne, a wykształcenie zawodowe*, 1945, nr 3–4, s. 50–55.

Dąbrowski Jan, *Nieco o szkolnictwie angielskim i polskimi*, 1947, nr 7–9, s. 13–21.

Gąsiorowski Franciszek, *Bezpłatne podręczniki szkolne w szkołach powszechnych w Szkocji*, 1944, nr 2, s. 14–15.

Giergielewicz Mieczysław, *Przedmioty humanistyczne w nauczaniu korespondencyjnym*, 1945, nr 1–3, s. 5–19.

Jasnowski Józef, *Na marginesie genezy Educational Act z r. 1944*, 1946, nr 4–6, s. 20–23.

Jędral Władysław, *Organizacja szkolnictwa handlowego w Anglii. Zasady ogólne*, 1945, nr 3–4, s. 48–50.

Konopnicki Jan, *Eksperyment, demokracja i szkolnictwo*, 1946, nr 1–3, s. 16–22.

Konopnicki Jan, *Eksperyment i postęp w wychowaniu*, 1946, nr 10–12, s. 3–7

Konopnicki Jan, *James S. Ross: Podstawy teorii wychowania*, 1944, nr 3–4, s. 28–29.

¹⁰ W. Chmielewski, *Przygotowanie...*, s. 55–58.

¹¹ J. Konopnicki, *O prawdziwą realizację powszechności nauczania*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1943, nr 1, s. 3–5; R. Niewiakowski, *Zagadnienie kontroli wiadomości w współczesnej szkole*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1943, nr 2, s. 12,13; F. Bartkowiak, *Znaczenie i doniosłość kształcenia korespondencyjnego w Polsce powojennej*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1944, nr 3–4, s. 24–26.

Konopnicki Jan, *O prawdziwą realizację powszechności nauczania*, 1944, nr 1, s. 3–5.

Konopnicki Jan, *Problem dzieci opóźnionych*, 1945, nr 1–3, s. 3–4.

Konopnicki Jan, *Swoboda w wychowaniu (Wrażenia z hospitacji eksperymentalnych szkół w Anglii)*, 1944, nr 5–6, s. 32–36.

Łubieński Zbigniew, *Drogi reformy szkolnej*, 1949, nr 2, s. 11–13.

Łubieński Zbigniew, *Internaty szkolne w Anglii i ich zagadnienia*, 1945, nr 10–12, s. 9–16.

Łubieński Zbigniew, *Życie w szkole angielskiej*, 1945, nr 5–6, s. 66–75.

Niewiakowski Romuald, *Rozwój i zastosowanie testów umysłowych we współczesnym szkolnictwie*, 1944, nr 5–6, s. 36–39.

Niewiakowski Romuald, *Zagadnienie kontroli wiadomości w współczesnej szkole*, 1943, nr 2, s. 12–13.

Nowicki Wilhelm, *Przed 1-ym Nadzwyczajnym Walnym Zebraniem Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii*, 1943, nr 2, s. 10–11.

Stabrawa Stanisław, *Przygotowanie do pracy zawodowej w Szkocji i w Polsce*, 1943, nr 1, s. 5–7.

Szaryński Wiktor, *Przyspieszenie nauki szkolnej w świetle eksperymentów*, 1947, nr 10–12, s. 11–27.

Szomek Waclaw, *Problem dzieci źle słyszających*, 1944, nr 7, s. 69–70.

Szostak Józef Jan, *Angielskie polityczne organizacje młodzieżowe*, 1947, nr 7–9, s. 21.

Szostak Józef Jan, *Filmowe kluby dziecięce w Anglii*, 1946, nr 1–3, s. 30–32.

Śpiewak Florian, *Nauczanie przez radio*, 1944, nr 3–4, s. 20–22.

Rezultatem zainteresowań polskich badaczy problematyką edukacji brytyjskiej (a zwłaszcza szkockiej) w okresie drugiej wojny światowej były następujące wydawnictwa zwarte:

Bartkowiak Franciszek, *Kształcenie nauczycieli szkół średnich w Szkocji*, Londyn, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1945.

Bartkowiak Franciszek, *Technika i zakres kształcenia korespondencyjnego w Wielkiej Brytanii*, Londyn, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Na prawach rękopisu, 1945.

Dąbrowski Jan, *Nauczanie korespondencyjne*, Londyn, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Na prawach rękopisu, 1945.

Konopnicki Jan, *Demokratyczne podstawy szkolnictwa szkockiego. Okres przymusu szkolnego*, seria wydawnicza „Nauka i Wychowanie”, Wydawnictwo Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, z. 2, Londyn 1942.

Kukulski Zygmunt, *Tak zwane „public schools” w Wielkiej Brytanii*, seria wydawnicza „Nauka i Wychowanie”, Wydawnictwo Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, z. 1, Londyn 1942.

Niewiakowski Romuald, *Testy umysłowe w szkolnictwie szkockim*, Londyn, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1944.

Seliga Stanisław (pseud. Stanisław Gryff), *Szkolnictwo średnie w Szkocji*, Londyn 1945.

Żmuda Franciszek, *Młodzież brytyjska*, Londyn 1943.

Zarys kierunków pracy wychowawczej na obczyźnie określił w znacznej mierze gen. Józef Haller. Nie był on, jak powszechnie wiadomo, pedagogiem, ale był gorącym patriotą i czuł się od młodych lat aż do schyłku życia głęboko związany z harcerstwem¹². Bliskie były mu ideały oraz formy i metody pracy wychowawczej tej organizacji. Swoje poglądy na potrzebę wychowania patriotycznego na obczyźnie, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów narodowych, przedstawiał podczas uroczystości szkolno-religijnych w polskich placówkach edukacyjnych, w których często brał udział na ternie Szkocji i Anglii¹³.

Postulowany ideał wychowawczy gen. Józef Haller – jako kierownik urzędu oświatowego, wchodzącego w skład rządu RP na uchodźstwie – zaprezentował w przemówieniu wygłoszonym na posiedzeniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w kwietniu 1941 roku. Ideał opierał się na Dekalogu, wynikał z etyki chrześcijańskiej i głębokich tradycji narodowych. Haller pragnął, aby młode pokolenie Polaków na obczyźnie i w kraju wychowywane było w duchu moralności wpływającej z nauki religii katolickiej.

Jeśli chodzi zaś o cele wychowania, to wprawdzie uważał, że dla Polski powojennej nie można ich jeszcze nakreślić w miarę precyzyjnie, ale sądził, że zarówno na obczyźnie, jak i w wolnym kraju ich realizacja powinna zmierzać do ukształtowania dzielnego obywatela, żyjącego w zgodzie ze swoimi rodakami. Każdy Polak powinien otrzymać takie podstawy wykształcenia ogólnego i zawodowego, aby mógł je spożytkować dla dobra swojego i całego narodu. Posiadana wiedza i umiejętności powinny zapewnić obywatelowi możliwość rozwijania szlachetnych cnót, pragnień i aspiracji¹⁴.

Uznał, że najważniejszą kwestią jest zapewnienie młodemu pokoleniu Polaków w kraju i na uchodźstwie pełnego rozwoju społecznego, intelektualnego i narodowego. Wyrażał troskę o wychowanie dzieci i młodzieży na gorących patriotów. Cele te miały być realizowane w pracy edukacyjnej wszystkich typów szkół¹⁵. W wytyczaniu zadań wychowawczych przyświecały generałowi idee Komisji Edukacji Narodowej, która – jego zdaniem – rozwijała swoją działalność w podobnie trudnych uwarunkowaniach, jak sytuacja Polski podczas drugiej

¹² J. Haller, *Pamiętniki...*, s. 61, 62, 66, 160, 412.

¹³ Tamże, 373, 375; F. Lenczowski, *Szkolnictwo polskie na obczyźnie w czasie drugiej wojny światowej*, „Nasza Przyszłość” 1967, nr XXVIII, s. 241–242.

¹⁴ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. A. 19. I/7, *Przemówienie wygłoszone przez ministra, generała broni Józefa Hallera na posiedzeniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie w kwietniu 1941 r.*, por. W. Chmielewski, *Poglądy gen. Józefa Hallera na wychowanie w latach 1940–1943*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 4, s. 190–191.

¹⁵ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. I/7, *Sprawozdanie z działalności Urzędu Ministra Gen. Broni Józefa Hallera za czas od 15 sierpnia 1940 do 15 marca 1941*.

wojny światowej. Proponował nawet, aby przy organizowaniu po wojnie szkół powszechnych brać pod uwagę przepisy KEN dotyczące szkół parafialnych¹⁶.

Ogólne założenia w dziedzinie wychowania i kształcenia młodego pokolenia Polaków gen. Józef Haller rozwinął w kolejnym przemówieniu wygłoszonym na sesji Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 20 marca 1943 roku. Stwierdził wówczas, że *Zasadniczymi cechami, które zapewnią szkole polskiej jej zgodność z psychiką i kulturą polską i tradycją narodową są: chrześcijaństwo, zachodnia kultura łacińska i demokratyczność*¹⁷. Podkreślił, że ważną częścią kultury łacińskiej jest spuścizna grecko-rzymska. Wskazał, że *wychowanie w duchu prawdziwie chrześcijańskim oznacza z jednej strony oparcie go na pierwiastku religijnym, z drugiej zaś strony – wpajanie w młodzież nakazu miłości Boga i bliźniego, a nie bezbożnictwa, walki klas i nienawiści rasowej*¹⁸.

Uznał za niezbędne, aby edukacja była dla wszystkich dostępna, bezwzględnie bezpłatna na szczeblu szkoły powszechnej, a w miarę możliwości finansowych państwa również na poziomie średnim i wyższym. Ustrój szkolny miał gwarantować wszystkim równe szanse w dostępie do nauki bez względu na pochodzenie społeczne. Jedynym kryterium dostępu do wyższych szczebli wykształcenia powinna być wiedza i predyspozycje kandydata na ucznia lub studenta. Józef Haller przedstawił Radzie Narodowej RP zasadnicze typy szkolnictwa, które powinny istnieć w powojennej Polsce. Szkoła powszechna miała być co najmniej siedmioletnia *nie tylko na papierze, ale także w rzeczywistości*. Celem realizacji tej koncepcji należało na ten typ szkolnictwa przeznaczyć odpowiednio wysokie środki finansowe.

Zadaniem zaś szkoły średniej ogólnokształcącej, o dłuższym niż dwuletni okres kształcenia, miało być zapewnienie krajowi *prawdziwych pionierów, prawdziwej kultury polskiej* i przygotowanie zdolnej młodzieży do studiów wyższych. Szkoła średnia nie powinna posiadać żadnych specjalizacji i musi mieć charakter w pełni demokratyczny, umożliwiający pobieranie nauki młodzieży pochodzącej ze wszystkich warstw i środowisk społecznych. Program nauczania winien uwzględniać wspomniane już wartości charakterystyczne dla kultury chrześcijańskiej, łacińskiej i demokratycznej. Z kolei szkoła zawodowa, zdaniem Hallera, powinna sprostać potrzebom ekonomicznego rozwoju kraju i z tego powodu należało ją otoczyć szczególną opieką państwa. W powojennej Polsce należy rozwijać szkoły rolnicze, techniczne (przemysłowe), handlowe i administracyjne.

W szkolnictwie wyższym proponował przywrócenie pełnej autonomii. Podkreślił, że nauka nie powinna być na usługach określonej ideologii, jak to było

---

¹⁶ Tamże, *Przemówienie wygłoszone przez ministra, generała broni Józefa Hallera na posiedzeniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie w kwietniu 1941 r.*

¹⁷ AAN, zespół: Zbiór akt polskich władz emigracyjnych w Londynie (dalej: Zbiór akt), sygn. 2, *Exposé Ministra Gen. Broni Józefa Hallera, Kierownika Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych wygłoszone na sesji Rady Narodowej w dniu 20 marca 1943 roku*, k. 3, 4.

¹⁸ Tamże, k. 2.

w Niemczech, lecz służyć wartościom uniwersalnym. Zapewnił, że zostaną stworzone takie warunki, aby zdolna młodzież mogła ukończyć studia bez zbędnego ich przedłużania. Zauważył, że przed państwem stoi wielkie zadanie odbudowy zrujnowanego przez Niemców polskiego systemu szkolnictwa wyższego.

W przemówieniu generał wskazał także na potrzebę rozbudowy sieci przedszkoli. Podkreślił ich doniosłą rolę w ogólnym wychowaniu dzieci, a zwłaszcza w kształtowaniu rozwoju fizycznego, społecznego i wyrabianiu nawyków higienicznych.

W trosce o pełną realizację tych ambitnych zadań władze oświatowe na uchodźstwie zamierzały skoncentrować swoje działania na kwestii kształcenia i doksztalcania nauczycieli dla potrzeb uchodźstwa i kraju. Mimo trudnej sytuacji podjęto w tym zakresie pierwsze kroki o charakterze organizacyjnym i programowym¹⁹.

Realizacja sformułowanych przez kierownika polskich władz oświatowych na obczyźnie koncepcji wychowawczych znalazła odzwierciedlenie w bieżącej pracy edukacyjnej szybko rozrastającego się polskiego systemu szkolnego w Wielkiej Brytanii, na Środkowym i Bliskim Wschodzie, w Afryce Środkowo-Wschodniej i Południowej oraz w Meksyku, a później i w Nowej Zelandii. Zauważalna była również na kursach pedagogicznych, przedmiotowych, *odświeżających* wiedzę zawodową nauczycieli i zarazem integrujących środowisko, na wakacyjnych szkoleniach dla kierowników szkół i inspektorów szkolnych przygotowywanych do pracy na przewidywanych do inkorporacji Warmii i Mazurach oraz innych ziemiach polskich leżących za zachodnią i północną granicą, a należących dawniej do Polski. Starania te widoczne były też w pracach utworzonej Komisji Oceny Podręczników przy Urzędzie Oświaty i Spraw Szkolnych w Londynie 22 sierpnia 1942 roku. W powołującym ją zarządzeniu napisano: *Zadaniem Komisji jest: a) Wydawanie opinii o podręcznikach drukowanych przed wojną, mających być obecnie przedrukowanymi. Opinie te mogą dotyczyć ewentualnych zmian, to jest usunięć w tekście, względnie uzupełnień oraz wyboru podręcznika przeznaczanego do druku z pomiędzy kilku znajdujących się do rozporządzenia. b) Występowanie z inicjatywą wydania nowych podręczników i opracowań oraz opiniowania tychże, c) Opiniowanie zgłoszonych do tłumaczenia podręczników angielskich, szczególnie dla szkół zawodowych, podręczników dla nauczycieli i pomocy szkolnych*²⁰.

Ideę wprowadzania nowych treści w podręcznikach szkolnych starał się wdrażać w życie w polskim ośrodku wydawniczym w Palestynie doc. Łukasz Kurdybacha, za radą prof. Stanisława Kota, już w drugiej połowie 1942 roku.

¹⁹ Tamże, s. 4–5.

²⁰ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/52, *Rozporządzenie Ministra 2295/IV/2/42.1. Na podstawie Dekretu Prezydenta RP z dnia 1 maja 1941 r. DzURP Nr 3 z dnia 14 czerwca 1941 r., poz. 5, art. 2 powołuje do życia Komisję Oceny Podręczników przy Urzędzie Oświaty i Spraw Szkolnych w Londynie, 22 sierpnia 1942 r.*

Między innymi w pracy wychowawczej i w wydawanych nowych podręcznikach proponowano uwzględnianie dokonań polskiego oręża w czasie drugiej wojny światowej, a w szczególności pod Tobrukiem, w obronie Narwiku i pod Monte Cassino, oraz odejście od obchodów wydarzeń związanych z ostatnimi przywódcami Polski przedwrześniowej²¹.

Sprawa wprowadzania zmian w pracy wychowawczej z młodzieżą szkolną, zwłaszcza w szkołach junackich na Bliskim Wschodzie, a przede wszystkim kwestia drukowania i rozprowadzania podręczników stanowiła przedmiot obrad Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 2 kwietnia 1943 roku. Jeden z uczestników dyskusji informował zebranych, że w Palestynie *podręczniki, które są wydrukowane, czy będą wydrukowane zostały dostosowane do obecnej polityki Rządu. Poprzednio był jakiś niesamowity chaos jeśli chodzi o sprawy czeskie, polsko-niemieckie i inne natury wewnątrzpolitycznej*²².

Problem zmian programowych w nauczaniu, a zwłaszcza w ustroju szkolnictwa stanął na porządku obrad drugiego zjazdu Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii w dniu 5 grudnia 1942 roku w Edynburgu. Wygłoszony wówczas przez dr. Jana Konopnickiego główny referat pt. **Przyszły ustrój szkolnictwa w Polsce** uznać należy za zapowiedź prac polskiego środowiska oświatowego na uchodźstwie nad koncepcją odbudowy i reformy systemu szkolnego w powojennej Polsce²³. Myśl ta zaowocowała powołaniem miesiąc później, w dniu 7 stycznia 1943 roku, Komisji Organizacji Szkolnictwa w Polsce w Okresie Przejściowym po Wojnie pod kierownictwem dr. Franciszka Lenczowskiego²⁴. W jej skład wchodziło 14 podkomisji, które swoją działalnością obejmowały w zasadzie wszystkie obszary edukacji dzieci i młodzieży. Rezultatem pracy Komisji było przygotowanie **Tez** – wielostronicowego opracowania, zawierającego owoc przemyśleń wszystkich podkomisji, formułującego szczegółowe założenia reformy i odbudowy szkolnictwa w okresie przejściowym po wojnie²⁵.

Z kolei w trosce o zapewnienie kadr pedagogicznych od listopada 1942 do lutego 1943 roku w Moray House w Edynburgu zorganizowano kurs dla nauczycieli przedmiotów pedagogicznych mających zamiar podjąć pracę w zakładach kształcenia nauczycieli po wojnie. Z tą samą myślą otwarto Studium Pedago-

---

²¹ Tamże, sygn. A. 19. I/14, Ł. Kurdybacha, *Ścisłe poufne. Przedruk i rewizja podręczników*, 9 XI 1942 r. Tekst ten stanowi fragment większego opracowania pt. *Szkolnictwo w Palestynie (Stan i Postulaty)*. S. Kot był zaskoczony podczas wizytacji szkół junackich w Nazarecie panującą w nich przedwojenną atmosferą. Uznał, że trzeba zmienić zasady wychowawcze w polskich szkołach na obczyźnie, por. S. Kot, *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn, Skład Główny Jutro Polski, 1956, s. 403, 405.

²² Tamże, Zespół: Akta Rady Narodowej RP i Rady RP z lat 1939–1991 (dalej: Akta Rady), sygn. A. 5. 3/71, *Oryginał. Stenogram z LXXI posiedzenia Rady Narodowej RP, odbytego w dniu 2 kwietnia 1943 r. o godz. 10-tej w Londynie*.

²³ T. Radzik, *Historia...*, s. 18.

²⁴ W. Chmielewski, *Przygotowanie...*, s. 71, 74.

²⁵ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/72, Komisja Organizacji Szkolnictwa w Polsce w Okresie Przejściowym, *Tezy*, Londyn, Edynburg, 1943.

giczne w Uniwersytecie w Edynburgu, w którym pobierało naukę 26 słuchaczy z Polski. Jego kierownikiem ze strony polskiej został Jan Konopnicki. Część studentów ukończyła Uniwersytet w zakresie psychologii. Wśród absolwentów byli zasłużeni później dla nauki i praktycznego zastosowania w Polsce najnowszych osiągnięć w dziedzinie psychologii: prof. Aleksander Hulek, prof. Bolesław Hornowski, dr Michał Arabski, doc. dr Florian Śpiewak²⁶.

Perspektywy rozwoju i reformy polskiej szkoły w kraju stanowiły przedmiot obrad Walnego Zjazdu Zrzeszenia, który odbył się w Londynie w dniach 1–3 października 1943 r. Proponowano na nim uwzględnienie w projektowanej polskiej reformie oświatowej rozwiązań stosowanych w Wielkiej Brytanii. Jednak centralnym punktem obrad była dyskusja nad dokumentem pt. *Uchwały w sprawie przyszłości wychowania otrzymane z Kraju (Odpis z oryginału otrzymanego z Kraju)*, a zwłaszcza nad fragmentem: *Uchwały w sprawie demokratyzacji życia społeczno-gospodarczego i kulturalno-oświatowego*²⁷. W odpowiedzi na treści zawarte w całej uchwale sformułowano stanowisko Zrzeszenia pt. *Ustosunkowanie się Zjazdu do tez krajowych*, w którym sceptycznie odniesiono się m.in. do propozycji ustanowienia zaraz po wojnie ośmioletniej szkoły powszechnej i czteroletniej szkoły średniej, pisząc: *Nie mając bliższych szczegółów projektowanego przez Kolegów z Kraju systemu, w którym 8-letnia jednolita szkoła powszechna stanowi podbudowę pod czteroletnią szkołę średnią i szkolnictwo wyższe, uważamy, że odbudowa szkolnictwa po wojnie w okresie przejściowym jest sprawą najpilniejszą i dopiero w Kraju w warunkach pokojowych można przystąpić do gruntownej reformy szkolnictwa po wysłuchaniu opinii wszystkich zainteresowanych czynników oraz sumiennym i gruntownym przygotowaniu nie tylko ustaw, ale również kadr nauczycielskich i podręczników*²⁸. Ponadto podkreślono, że Polska powinna być ściśle związana z kulturą chrześcijańską, a nauka religii powinna być przedmiotem obowiązkowym w szkołach powszechnych i średnich. Stwierdzono, że praca edukacyjna powinna się opierać na treściach wynikających z *Deklaracji rządowej z dnia 24 lutego 1942 r.*, w której zapisano, że *Polska stać będzie na gruncie kultury i zasad chrześcijańskich*²⁹.

Na Zjeździe zaprezentował po raz pierwszy w szerszym gronie stanowisko swoje i całego resortu wobec podstawowych problemów edukacyjnych w kraju

²⁶ W. Chmielewski, *Przygotowanie...*, s. 75–84.

²⁷ *O przyszłość szkoły polskiej. Sprawozdanie ze Zjazdu Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w [Wielkiej] Brytanii 1–3 X 1943. Londyn*, Glasgow, Książnica Polska, 1944, s. 7–15. Z treści przysłanego z Polski do Londynu anonimowego dokumentu można wywnioskować, że został on opracowany przez zespół pod przewodnictwem K. Maja w składzie: W. Hoszowska, A. Jakiel, J. Chałasiński, M. Ossowska i W. Polkowski, por. B. Grześ, *Związek Nauczycielstwa Polskiego od korzeni po współczesność*, Radom, Związek Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie, Radom, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytutu Technologii Eksploatacji, 2000, s. 79.

²⁸ Tamże, s. 16.

²⁹ *Deklaracja rządowa z dnia 24 lutego 1942 r.*, Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej 1943, nr 9, cz. II, Dział Nieurzędowy, s. 77.

i na uchodźstwie minister WRiOP ks. prałat Zygmunt Kaczyński. Stwierdził, że w zakresie działalności bieżącej kierowane przez niego Ministerstwo starało się zapewnić podstawowe warunki dla edukacji dzieci i młodzież ewakuowanej ze Związku Sowieckiego oraz przystąpiło do kształcenia nauczycieli przedmiotów pedagogicznych dla pedagogów w Polsce, natomiast w obszarze podejmowanych inicjatyw o charakterze strategicznym zapowiedział opracowanie programu oświatowego na okres przejściowy, ze szczególnym uwzględnieniem organizacji szkolnictwa na ziemiach przyłączonych do Polski. Rekonstrukcją oświaty i wyrażeniem opinii społecznej na temat powojennych koncepcji pedagogicznych miała zająć się Rada Oświecenia Publicznego. Minister stał na stanowisku, że polska szkoła powinna być demokratyczna, bezpłatna i zapewniać równy start wszystkim dzieciom. W szczególności zwrócona miała być uwaga na dostęp do szkół średnich i wyższych młodzieży pochodzącej ze środowisk wiejskich i robotniczych. Opowiadał się, podobnie jak i J. Haller, za korzystaniem z wzorów brytyjskich w polskiej edukacji. Zalecał oparcie jej na podstawach religijno-moralnych. Zwrócił uwagę na rolę oświaty w wychowaniu społeczeństw i podkreślił, że *Problemy edukacyjne stały się jednym z celów tej strasznej wojny. Są one przedmiotem rozważań Konferencji Ministrów Oświaty Państw Alianckich [...] Najwybitniejsi mężowie stanu i przywódcy Narodów Sprzymierzonych w pełni zdają sobie sprawę, że bez odpowiedniego wychowania młodzieży, niepodobna światu zapewnić trwałego pokoju*³⁰. Na spotkaniach tych o charakterze kulturalno-oświatowym, organizowanych przez Brytyjczyków, z udziałem przedstawicieli władz oświatowych na emigracji państw sprzymierzonych, pojawiła się też kwestia ujednoczenia podręczników historii i nauki wiodącego języka w kontaktach pomiędzy państwami³¹.

Na Zjeździe zabrał głos prof. Stanisław Kot, który poruszył problem korzystania z doświadczeń wynikających z przymusowej wędrówki nauczycieli. Zapewne miał tu na myśli ich pobyt na Bliskim i Środkowym Wschodzie, w Afryce i Meksyku³².

Zasygnalizowane związkowcom zagadnienia rozszerzył i skonkretyzował ks. Zygmunt Kaczyński w tzw. esposé, wygłoszonym na posiedzeniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej 17 lutego 1944 roku. Minister sformułował ideał wychowawczy na okres przejściowy po wojnie, wynikający z położenia geopolitycznego Polski, wartości moralnych, intelektualnych, psychicznych i fizycznych, składających się na polski charakter narodowy. Stwierdził, że na nabyte cechy człowieka można wpływać poprzez szeroko rozumiane wychowanie i oddziaływanie środowiska. Uznał, że *Naczelnymi cechami są: 1) Wychowanie*

³⁰ *O przyszłość szkoły...*, s. 40.

³¹ J. Haller, *Pamiętniki...*, s. 376.

³² *O przyszłość szkoły...*, s. 41.

typu Polaka: zdrowego moralnie i fizycznie, świadomego swej współodpowiedzialności za losy Ojczyzny; stawiającego poczucie wspólnoty narodowej ponad różnice warstw społecznych i poglądów partyjnych; wiernego zasadom własnego Kościoła, ale i szanującego cudze przekonania; kochającego swój Naród i Ojczyznę, ale równocześnie żywiącego uczucia braterskiej przyjaźni dla innych narodów, z którymi współżyć i współpracować będzie w granicach Rzeczypospolitej; zdyscyplinowanego wewnątrz, ale dalekiego od serwilizmu; mającego odwagę nie tylko wojskową, ale i cywilną; umiejącego nie tylko umierać, ale i żyć dla Polski; nie zaślepiającego się w swoich przekonaniach, ale zdolnego do uznania słuszności argumentów przeciwnika i do konstruktywnego kompromisu dla dobra Sprawy; szanującego każdego nie według stanowiska, jakie zajmuje, ani według tzw. „urodzenia”, ale wedle sposobu w jaki wykonuje swe obowiązki, czyli, że użyję przykładu, przepojonego zasadą, że dobry robotnik jest równie dobry, jak dobry minister, a lepszy od złego ministra³³.

Ks. Kaczyński zaznaczył, że nie postuluje wychowania w czystej formie państwowego, charakterystycznego dla tzw. okresu jędrzejewiczowskiego, ale proponuje, aby nawiązywało ono do dobrych cech narodu i zamieszkujących Polskę mniejszości. Stwierdził, że ideał wychowawczy powinien być oparty na polskiej kulturze, tradycji narodowej i pozostawać w silnym związku z chrześcijaństwem, dziedzictwem greckim i rzymskim oraz demokracjami zachodnimi. Powinien dążyć do wychowania człowieka bez nienawiści klasowej i rasowej, bez uprzywilejowania i przy unikaniu kultu siły i totalitaryzmu. W kształtowaniu narodowego charakteru wychowania ważne miejsce przypada naśladownictwu wzorów, postawy i postępowania wielkich ludzi, którzy zdolni byli podporządkować swoje ambicje sprawie narodowej. Podkreślił, że pomiędzy wychowaniem a kształceniem powinna istnieć pełna korelacja.

Nakreślony w zarysach ideał wychowawczy minister zamierzał realizować na gruncie szkoły demokratycznej, częściowo odmiennej od systemu szkolnego wynikającego z ustawy jędrzejewiczowskiej. Konkretnie formy realizacji tej idei miała opracować Komisja Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego pod przewodnictwem wybitnego krakowskiego uczonego, związanego z Akademią Górniczą i Uniwersytetem Jagiellońskim, prof. Adama Skąpskiego. Jej zadaniem było rozszerzenie, pogłębienie i dostosowanie proponowanych rozwiązań do sytuacji w powojennej Polsce, w oparciu o bogaty dorobek podobnej Komisji, powołanej przez gen. Józefa Hallera. Prace nad ustrojem szkolnym prowadzono we współpracy z Ministerstwem Obrony Narodowej, Ministerstwem Odbudowy Administracji Publicznej i organizacjami oraz stowarzyszeniami, mającymi stycz-

---

³³ *Wytyczne polityki kulturalno-oświatowej Ministerstwa WRiOP według expose wygłoszonego przez ministra WRiOP ks. pralata Zygmunta Kaczyńskiego na posiedzeniu Rady Narodowej w dniu 17 lutego 1944, Londyn, Wydawnictwo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1944, s. 8.*

ność z problematyką edukacyjną. Celem zasięgnięcia opinii Polaków żyjących na obczyźnie w kwestii wdrażania w życie koncepcji przyszłych reform szkolnictwa i ideału wychowawczego minister WRiOP zapowiedział powołanie Rady Wychowania Publicznego, złożonej z przedstawicieli stowarzyszeń emigracyjnych zajmujących się zagadnieniami szkolnymi i wybitnych osobistości, reprezentujących różne warstwy społeczeństwa i środowiska ideologiczno-polityczne.

Kreśląc niektóre konkretne propozycje przyszłego systemu szkolnictwa w powojennej Polsce, Kaczyński przewidywał uruchomienie siedmioletniej szkoły powszechnej, dzielącej się na I stopień (klasy I–IV) i III stopień nauki (klasy I–VII). Po czwartej klasie zakładał przeprowadzenie selekcji najzdolniejszych uczniów przy pomocy testów. Wyselekcjonowani uczniowie zostaliby zakwalifikowani do szkoły zbiorczej (III stopnia). Nie planował uruchomienia, w świetle obowiązującej ustawy „jędrzejewiczowskiej”, II stopnia (klasy I–VI). Minister nie precyzował bliżej drogi edukacyjnej dzieci niezakwalifikowanych do szkół zbiorczych. Wyraził natomiast przekonanie, że po przeprowadzeniu gruntownej reformy szkolnej szkoły powszechne I stopnia zostaną zlikwidowane. Uwzględniając sytuację dzieci po wojnie, ich przeżycia i doznania, potrzebę rozwijania zorganizowanych form opieki i pomocy, planował tworzenie przedszkoli, szkół specjalnych, poradni prowadzonych przez psychologów, lekarzy i pedagogów. W zakresie szkolnictwa średniego ogólnokształcącego Kaczyński w zasadzie nie proponował większych zmian. Zwracał tylko uwagę, że musi ono mieć autentycznie demokratyczny charakter. Dostrzegał natomiast duże znaczenie szkolnictwa zawodowego, postulował tworzenie pięcioletnich średnich szkół zawodowych, opartych na siedmiu klasach szkoły powszechnej oraz dwuletnich i jednorocznych szkołach przysposobienia zawodowego. Brak nauczycieli proponował rekompensować radiofonizacją szkół³⁴. Przemówienie ministra na forum Rady Narodowej RP wysoko ocenił jej przewodniczący prof. Stanisław Grabski, który stwierdził: *Ksiądz Minister wystąpił z całym szeregiem nowych planów dotyczących zupełnie nowej sytuacji, w jakiej się znajdziemy i tak dużo rzeczywiście jest tu pomysłów, tak dużo uwag głębokich, fachowych*³⁵.

Tak pozytywnych ocen przemówienia ministra nie było jednak zbyt wiele. Pewne wątpliwości co do postawionych w referacie tez pojawiły się już na posiedzeniu Rady ze strony dr. Z. Szydłowskiego³⁶. Założenia reform szkolnictwa i polityki edukacyjnej w okresie przejściowym w kraju przedstawione przez ks. Zygmunta Kaczyńskiego spotkały się z krytyką także ze strony Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj³⁷, Zrzeszenia Nauczycieli

³⁴ Tamże, *passim*.

³⁵ IPMS, Akta Rady, sygn. A. 5. 4/113, *Stenogram ze 113 posiedzenia Rady Narodowej RP, odbytego w Londynie dnia 17 lutego 1944 r.*

³⁶ Tamże.

³⁷ *Oświadczenie Kraju (opinia Departamentu Oświaty i Kultury)*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1944, nr 11–12, s. 103.

Polaków w Wielkiej Brytanii³⁸ i polskich środowisk prawniczych na Wyspach. Akceptowano jedynie, z wyjątkiem niektórych przedstawicieli polskiej prawnicy³⁹, proponowany ideał wychowawczy. Szczególnie krytycznie przedstawiciele nauczycieli z kraju, a zwłaszcza ruchu ludowego oceniali propozycję selekcji uczniów po czwartej klasie szkoły powszechnej. Uznano, że realizacja tej koncepcji w szczególnie krzywdzący sposób odbiłaby się na dzieciach wiejskich, dla których szkoły zbiorcze III stopnia byłyby zbyt odległe od miejsca zamieszkania. Oczekiwano od rządu w Londynie większego zaangażowania się w sprawy odbudowy szkolnictwa po wojnie, zaś działacze ruchu ludowego na uchodźstwie i w kraju postulowali zwiększenie zainteresowania Ministerstwa WRiOP przygotowaniem kadr nauczycielskich dla reaktywowanego i nowo uruchamianego szkolnictwa. Wychodząc naprzeciw tym potrzebom, przystąpiono, począwszy od 1944 roku, do utworzenia dwuletnich liceów pedagogicznych w Nazarecie w Palestynie⁴⁰, Valivade w Indiach i Lubece w Niemczech. Ponadto resort podejmował szereg działań zmierzających do dalszego uruchomienia zakładów kształcenia nauczycieli na Bliskim Wschodzie, w Afryce Środkowo-Wschodniej i Południowej oraz w Wielkiej Brytanii. Z inicjatywy Ministerstwa WRiOP utworzono też trzy Wyższe Kursy Nauczycielskie w Londynie. Jan Konopczyński opracował koncepcję utworzenia w Afryce Ośrodka Pedagogicznego, w skład którego wchodziłoby liceum pedagogiczne, czteroletnie seminarium dla wychowawczyń przedszkoli, jednoroczne kursy dla starszych kandydatów na nauczycieli szkół powszechnych, dla wychowawczyń przedszkoli z ukończoną klasą siódmą szkoły powszechnej i psychologów szkolnych. Planował także utworzenie na kontynencie afrykańskim polskiej poradni psychologiczno-pedagogicznej⁴¹. Szczególnym osiągnięciem było opracowanie na obczyźnie pod kierunkiem Jana Konopnickiego programu nauczania i planu godzin dla dwuletnich liceów pedagogicznych. Trud ten podjęto z powodu zupełnego braku w Wielkiej Brytanii (i podległych jej dominiach) przedwojennych programów nauczania dla tego typu zakładów nauczycieli⁴².

Pełna inicjatyw działalność środowiska nauczycielskiego na uchodźstwie uległa gwałtownemu zahamowaniu na skutek zmiany sytuacji prawnej rządu polskiego w Londynie. Uległ pogorszeniu stan prawny i materialny polskiego szkol-

---

³⁸ *Uchwały Zarządu ZNP w Londynie*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1944, nr 11–12, s. 101–102; *Głosy członków ZNP w Wielkiej Brytanii. Wyniki ankiety w sprawie exposé Ministra WRiOP Ks. Prałata Zygmunta Kaczyńskiego*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1944, nr 11–12, s. 108, 112.

³⁹ S. Bełch, *O prawdę i treść wychowania polskiego. Exposé Min[istral] Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego X[iędza] Z[Zygmunta] Kaczyńskiego*, wygłoszone na posiedzeniu Rady Narodowej w dniu 17 II 1944 wobec zasad i postulatów katolickich, Londyn 1944, s. 2, 5–11.

⁴⁰ W. Chmielewski, *Z działalności Liceum Pedagogicznego Młodszych Ochotniczek w Nazarecie*, w: *Człowiek, idee, dzieło. Prace dedykowane Pani Profesor Stefanii Walasek*, red. B. Jędrychowska, Wrocław, Wydawnictwo Chronicon, 2013, s. 375.

⁴¹ W. Chmielewski, *Przygotowanie kadr...*, 124, 126, 131–135.

⁴² Tamże, s. 119–120.

nictwa za granicą i rozpoczęła się jego stopniowa likwidacja. Finansowanie zamkniętych szkół przejął Educational Branch of the ITC (Dział Oświaty) utworzonego przez Brytyjczyków The Interim Treasury Committee for Polish Questions (Tymczasowy Komitet Skarbu dla Spraw Polskich). Działem Oświaty, złożonym z pracowników Ministerstwa WRiOP, kierował prof. Tadeusz Sulimirski⁴³. Wobec niewyrażenia zgody na powrót do znajdującej się pod wpływami sowieckimi ojczyzny przez większość rodziców dzieci i młodzieży w wieku szkolnym oraz nauczycieli, celem kurczącego się szkolnictwa, w coraz większym stopniu grupującego się w Wielkiej Brytanii, było zapewnienie młodemu pokoleniu Polaków odpowiedniego wykształcenia, umożliwiającego życie na emigracji.

Podjęte inicjatywy przez polskie środowisko i władze oświatowe na obczyźnie należy uznać nie tylko za w pełni adekwatne do istniejących potrzeb i sytuacji uchodźców w czasie drugiej wojny światowej, ale także uznać za wysoce konstruktywne i posiadające wiele przemyślanych propozycji w zakresie ideału wychowawczego, koncepcji odbudowy i zreformowania szkolnictwa w okresie przejściowym po wojnie. Sformułowane postulaty w części dotyczącej emigracji starano się konsekwentnie wcielać w życie w bardzo trudnych warunkach wojennych na obczyźnie. Zadania przewidziane do realizacji w niepodległej Polsce nie mogły zostać zrealizowane w proponowanym kształcie z uwagi na zmianę sytuacji politycznej. Kraj bowiem nie odzyskał pełnej suwerenności, a zarządzające nim władze swoje działania oparły na ideologii komunistycznej, obcej społeczeństwu polskiemu.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

Zespół: Polska Zjednoczona Partia Robotnicza; Polskie ugrupowania społeczno-polityczne w latach 1939–1945 na terenie Wielkiej Brytanii, sygn. 225/t. 25.

Zespół: Zbiór akt polskich władz emigracyjnych w Londynie (dalej: Zbiór akt), sygn. 2.

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie:

Zespół: Akta Rady Narodowej RP i Rady RP z lat 1939–1991, sygn. A. 5. 3/71; A. 5. 4/113.

Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. A. 19. I/7; A. 19. I/14; A. 19. II/36; A. 19. II/52; A. 19. II/72.

---

⁴³ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/36, *Pismo M. Książkiewicza z 27 sierpnia 1945 r. do E. Urbańskiego w sprawie przyznania zasiłku*; T. Sulimirski, *Fundusz Kultury Narodowej*, „Nauka Polska na Obczyźnie” 1939–1960, 1961, z. 3, s. 50–51.

Źródła i opracowania drukowane:

Bartkowiak F., *Znaczenie i doniosłość kształcenia korespondencyjnego w Polsce powojennej*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1944, nr 3–4.

Bełch S., *O prawdę i treść wychowania polskiego. Exposé Min[ministra] Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego X[iędza] Z[Zygmunta] Kaczyńskiego, wygłoszone na posiedzeniu Rady Narodowej w dniu 17 II 1944 wobec zasad i postulatów katolickich*, Londyn 1944.

Chmielewski W., *Działalność oświatowa Urzędu Ministra Gen. Broni Józefa Hallera (sierpień 1940–kwiecień 1941)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2013, nr 3–4.

Chmielewski W., *Poglądy gen. Józefa Hallera na wychowanie w latach 1940–1943*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 4.

Chmielewski W., *Przygotowanie kadr oświatowych na uchodźstwie w latach 1941–1948*, „Monografie z Dziejów Oświaty” 2013, t. XLIII.

Chmielewski W., *Statuty Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii*, w: *Myśl i praktyka pedagogiczna*, red. W. Chmielewski, W. Starzyńska, Piotrków Trybunalski, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, 2008.

Chmielewski W., *Z działalności Liceum Pedagogicznego Młodszych Ochotniczek w Nazarecie*, w: *Człowiek, idee, dzieło. Prace dedykowane Pani Profesor Stefani Walasek*, red. B. Jędrychowska, Wrocław, Wydawnictwo Chronicon, 2013.

Chwastyk-Kowalczyk J., *Obraz edukacji Polaków na obczyźnie na łamach czasopism emigracyjnych*, Kielce, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014.

Deklaracja urzędowa z dnia 24 lutego 1942 r., Dz. U. RP, 1943, nr 9, część II, Dział Nieurzędowy.

Głosy członków ZNP w Wielkiej Brytanii. Wyniki ankiety w sprawie exposé Ministra WRiOP Ks. Prałata Zygmunta Kaczyńskiego, „Wiadomości Nauczycielskie” 1944, nr 11–12.

Grześ B., *Związek Nauczycielstwa Polskiego od korzeni po współczesność*, Radom, Związek Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytutu Technologii Eksploatacji, 2000.

Haller J., *Pamiętniki z wyborem dokumentów i zdjęć*, Łomianki, Wydawnictwo LTW, 2015.

Konopnicki J., *O prawdziwą realizację powszechności nauczania*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1943, nr 1.

Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn, Skład Główny Jutro Polski, 1956.

Lenczowski F., *Szkolnictwo polskie na obczyźnie w czasie drugiej wojny światowej*, „Nasza Przyszłość” 1967, nr XXVIII.

Niewiakowski R., *Zagadnienie kontroli wiadomości w współczesnej szkole*, „Wiadomości Nauczycielskie” 1943, nr 2.

O przyszłość szkoły polskiej. Sprawozdanie ze Zjazdu Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii 1–3 X 1943. Londyn, Glasgow, Książnica Polska, 1944.

Oświadczenie Kraju (opinia Departamentu Oświaty i Kultury), „Wiadomości Nauczycielskie” 1944, nr 11–12.

Radzik T., *Historia Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskiego za Granicą 1941–1991*, Londyn, Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego za Granicą, 1999.

Sulimirski T., *Fundusz Kultury Narodowej*, „Nauka Polska na Obczyźnie” 1939–1960, 1961, z. 3.

Uchwały Zarządu ZNP w Londynie, „Wiadomości Nauczycielskie” 1944, nr 11–12.

Wytyczne polityki kulturalno-oświatowej Ministerstwa WRiOP według exposé wygłoszonego przez ministra WRiOP ks. prałata Zygmunta Kaczyńskiego na posiedzeniu Rady Narodowej w dniu 17 lutego 1944, Londyn, Wydawnictwo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1944.

Polish pedagogical thought and practice in exile during World War II (1939–1945). An outline of issues

Summary

During World War II, an educational ideal as well as the goals and tasks of the Polish education system in exile were formulated in Great Britain. The assumptions for the reconstruction and reform of the system after the war were also defined. The main directions of these significant initiatives were presented by general Józef Haller and Rev. dr Zygmunt Kaczyński at the meetings of the National Council of Poland in London. General Józef Haller and Rev. dr Zygmunt Kaczyński were responsible for the management of education in exile and tried to implement some of the tasks of the Polish education system in exile formulated in Great Britain. However, due to a changing situation in Poland after the war, the previously approved concept of the reconstruction of the educational system was not put into practice. Moreover, the Polish education system organized in exile during the war was abolished.

Keywords: educational ideal, pedagogic thought, goal, education.